

Borivoj Čović

ORNAMENTISANA KERAMIKA RANOG BRONZANOG DOBA U TUMULIMA ZAPADNE SRBIJE I ISTOČNE BOSNE

Već prije dužeg vremena uočena je srodnost razvoja još od ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni. Kao što su istakli M. i D. Garašanin, ta srodnost se manifestuje prije svega u pogrebnom ritusu (sahranjivanje pod tumulima), u oblicima oružja u grobovima (bronzani bodeži i kamene sjekire-čekići) i u nekim keramičkim oblicima¹). Dotičući se keramike, M. i D. Garašanin su naročito istakli srodnost ili identičnost pojedinih oblika nađenih u grobovima ranog bronzanog doba grupe Belotić-Bela Crkva sa bubanjsko-humskom grupom s jedne i sa (najvjerovatnije grobnim) nalazom iz Priboja na Limu s druge strane²). Dalji rad na proučavanju glasinakog materijala omogućio je da se, osim već poznatih tumula iz Kovačeva Dola (tum. VI i VII) i Vrlazja (tum. IV), gdje su u grobovima nađeni bronzani bodeži i kamene sjekire-čekići, ranom bronzanom dobu pripiše još desetak tumula glasinakog područja, koji su sadržavali i keramički materijal, bilo kao čitave posude (koje su očigledno bile grobni prilozi), bilo kao rasute fragmente keramike (najvjerovatnije ostaci obreda-daće). Za povezivanje s materijalom poznatim sa starijih i novijih iskopavanja tumula u zapadnoj Srbiji bila je pri tom od posebnog interesa keramika iz dvaju tumula — Gosinja planina, tumulus I (1895), i Županovići, tumulus II³). U oba slučaja radilo se o grupama posuda koje su postavljene kao prilog u grobove: u Gosinji 2 posude u grobu **spaljenog pokojnika**, u Županovićima 3 posude uz inhumaciju. Sve ove posude vežu se svojim oblicima i karakterističnim položajem drški kako za od ranije poznate sudove s 1 ili 2 drške iz nekropole Markovica-Negrišori, odnosno za nalaz iz Priboja, tako i za sudove iz grupe Belotić-Bela Crkva⁴). Radi se isključivo o neornamentisanoj keramici, čija faktura ide od veoma loše (Gosinja) do fino glačane (Priboj).

Novija istraživanja, kako u zapadnoj Srbiji, tako i u Hercegovini i Dalmaciji, omogućuju da pouzdano opredijelimo u rano bronzano doba još nekoliko grobnih nalaza glasinakog područja i da u isto vrijeme ukažemo i na određenu povezanost ornamentisane keramike ranog bronzanog doba čitave ove šire oblasti.

Od materijala glasinakog područja ovdje dolazi na prvo mjesto mali pehar sa 1 drškom iz tumula I nekropole Vrtanjak na Glasinackom polju (sl. 1). Kao i za sve druge tumule iskopane 1891. nikakvi bliži podaci ne postoje. Osim još jedne male, grube posudice, iz ovog tumula ne potiče nikakav drugi nalaz. Ovaj pehar je, u

veoma malom crtežu, objavio Ć. Truhelka, ističući da on oblikom i ornamentom odudara od ostalog keramičkog materijala sa Glasinca. Pehar je dosta dobre fakture, crvenkasto-smeđe površine. Ornament je izveden udublivanjem i ubadanjem nekim oštrim instrumentom. Na gornjem dijelu drške naknadno su probušene dvije rupice.

Dugo vremena stajao je ovaj primjerak dosta usamljen, bez mogućnosti da se, makar i komparativnom metodom, hronološki odredi. Zahvaljujući novim rezultatima istraživanja u pomenutim bližim i daljim krajevima, to je sad moguće učiniti. Sam oblik i položaj drške i karakteristične udubljene linije duž oba ruba drške imaju veoma bliske analogije u keramičkom materijalu ranog bronzanog doba, otkrivenom u tumulima oko rijeke Cetine⁵), kao i u veoma srodnoj keramici otkrivenoj u najnovije vrijeme u tumulima oko Trebinja (up. Sl. 4). Osim toga, ornament na ramenu, izveden udublivanjem i punktiranjem, ima — i po tehnici i po obliku — pune analogije u pomenutom kompleksu tumula ranog bronzanog doba srednje Dalmacije i Hercegovine. Sam loptasti oblik, sa jasno izdvojenim cilindričnim vratom, takođe je, u više varijanti, poznat u ovom kompleksu — između ostalog i razvijenija varijanta na visokoj šupljoj nozi cilindričnog ili koničnog oblika, poznata i sa lokaliteta Gradac kod Kotorca u Sarajevskom polju⁶). Prema tome, sada se bez teškoće među tumule ranog bronzanog doba glasinačkog područja uključuje i Vrtanjak, tumulus I, a keramika ovog perioda obogaćena je još jednom karakterističnom formom.

Drugi značajan primjerak koji pripada ovoj grupi je djelomično očuvana posuda iz Rusanovića, tumulus XXXVI (1894). To je gornji dio neke loptaste ili bikonične posude sa kratkim, slabo izdvojenim vratom i proširenim, zaravnjenim obodom (sl. 2). Očuvana je jedna mala drška koja spaja obod i rame suda, a po svom obliku i mjestu na posudi očito je istog tipa kao i drška pehara iz Vrtanjka. Dosta je slabe fakture, takođe crvenkasto-smeđe površine. Ukrašen je sa stoji od traka omeđenih udubljenim linijama, a ispunjenim nizovima uboda trokutastog oblika. Prošireni, zaravnjeni obod ukrašen je takođe sa dva niza trokutastih uboda. Karakterističan je manir meandrastog lomljenja i spuštanja horizontalne trake na vratu posude, tako da uokviruje dršku — pojava zapažena na većem broju primjeraka ukrašene keramike iz tumula oko vrela Cetine i onih u okolini Trebinja⁷). Uostalom, ovaj primjerak iz Rusanovića se po svim svojim elementima uklapa u ovaj kompleks, što je već i ranije istaknuto⁸). Što se samog groba tiče, Fialini podaci su dosta neprecizni. On konstatuje da je u tumulu nađeno 5 kostura i »uz njih« fragmenti keramike. Vjerovatno je ova posuda bila stavljena, kao priloga, u jedan (prvobitni) grob; ostali kosturi mogu biti iz iste epohe, ali i mlađi. No, isto tako ne može se isključiti ni mogućnost da je grob (ili grobovi) ranog bronzanog doba bio bez priloga, a da su fragmenti ovog suda samo ostaci obreda — daće, obavljene prilikom polaganja pokojnika, a prije nasipanja tumula.

Najzad, tumulus II iz nekropole Vrlazje, u južnom dijelu glasinačkog područja, sadržavao je dva groba. Jedan, mlađi, je naknadna sahrana iz glasinačke faze Va, drugi (takođe kostur), po ka-

rakterističnim fragmentima keramike, prvobitni, iz ranog bronzanog doba. Oba ornamentisana fragmenta (sl. 3a i 3b) pripadaju istoj posudi. Površina je crvenkasto-smeđa, srednje glačana. Radi se o dijelovima cilindričnog vrata neke (najvjerovatnije loptaste) posude, obliku koji je u pomenutom kompleksu dobro poznat — počev od Kotorca, pa do Trebinja i Cetine. Vrlo je karakterističan pod ostrim uglom izvraćen obod ovog cilindričnog vrata, kao ornament — trake uokvirene udubljenim linijama, a ispunjene ubodima — u ovom slučaju opet okruglim ili ovalnim. Oba ova elementa veoma su česta na ornamentisanoj keramici iz tumula ranog bronzanog doba oko vrela Cetine i u okolini Trebinja⁹).

Dalje prema istoku, od dosad objavljenog materijala posebnu pažnju zaslužuju dva suda iz tumula I nekropole Anište u Ražani (sjeverno od Užica). Prema podacima preliminarnog izvještaja (D. Garašanin¹⁰), oba suda nađena su u grupi posuda na »spalištu« u centru tumula. Jedan od ova dva suda je pehar sa dosta visokim cilindričnim vratom koji blago prelazi u zaobljeno rame. Prvi element kojim se ovaj pehar veže za ornamentisanu keramiku ranog bronzanog doba istočne Bosne, Hercegovine i srednje Dalmacije je izrazita, u sredini sužena, na krajevima proširena trakasta drška, ukrašena duž ruba dubokim urezima (sl. 5). I sav ostali ornament izrađen je, kao i na keramici ovog kompleksa, dubokim urezima i ubodima. Motivi su, međutim, drugi i zasad nepoznati u okviru ovog kompleksa ornamentisane keramike ranog bronzanog doba.

Drugi sud iz ovog istog spališta je bikonična zdjela sa veoma kratkim gornjim konusom i izvraćenim obodom. Obod i rame spajaju dvije male trakaste drške (sl. 6). Zdjela po obliku podsjeća na jednu drugu, neornamentisanu zdjelu iz Belotića, za koju M. Garašanin smatra da stoji u vezi s oblicima keramike mlađe bubanjsko-humske grupe (II i III)¹¹). Ornament se, međutim, sastoji — kao i kod pehara — od udubljenih linija i uboda. No, i ovog puta moramo konstatovati da se radi o motivima kakvi nisu zasad konstatovani ni na glasinačkom području, niti dalje prema zapadu.

No bez obzira na ove razlike, srodnost u tehnici i načinu kombinovanja ornamentalnih elemenata na primjercima keramike iz Aništa i ornamentisane keramike ranog bronzanog doba glasinačkog područja, Hercegovine i srednje Dalmacije očigledno neće biti slučajna. Ona je još jedan dokaz povezanosti čitave ove oblasti već od ranih faza bronzanog doba. Vrlo je vjerovatno da će objavljivanje drugog novootkrivenog materijala, a posebno dalja istraživanja u pojedinim regionima ove oblasti, pružati stalno nove dokaze te povezanosti — generalno uzeto, ali i specifičnosti razvoja pojedinih regiona, što je takođe sasvim razumljivo. Isto je tako razumljivo da nas, već sada, ne zadovoljava sama konstatacija o postojanju zajedničkog razvoja i povezanosti pojedinih arheoloških tipova ili pojava ove oblasti, nego da nas prije svega interesuje šta ona, istorijski gledano, odražava.

Odgovor na to pitanje ne može se očekivati u jednom ovako kratkom prilogu koji ima posve ograničen cilj: da ukaže prije svega na postojanje — i u ornamentisanoj keramici — bliske veze između razvoja u rano bronzano doba u zapadnoj Srbiji i u krajevima dalje na zapadu i da podstakne dalja istraživanja u tom pravcu. Stoga se ograničavam ovdje na nekoliko opštih konstatacija i pitanja, čijem rješavanju treba postepeno pristupiti.

1. Sahranjivanje pod tumulima nesumnjivo je najšira zajednička pojava u čitavoj ovoj oblasti. Da njeno porijeklo treba tražiti u prodoru novih, indoevropskih elemenata u toku eneolita i ranog bronzanog doba ukazano je odavno i to danas nije više sporno¹²). Ali, već sada je jasno da se prvobitna pretpostavka o dominantnom sahranjivanju u kamenim cistama pod tumulima više ne može održati. Sve više dolazimo do saznanja o raznolikostima koje u okviru ove opšte pojave postoje, kako u pogledu osnovnog ritusa, oblika i konstrukcija tumula i grobnice, položaja pokojnika itd., tako i u pogledu vrste i oblika grobnih darova i pojedinih obreda vezanih za sahranu i kult mrtvih uopšte. Tako, pored inhumacija u zgrčenom položaju u kamenoj cisti (koje mogu biti na dnu, u sredini ili na vrhu tumula)¹³), inhumacija na kamenom odru ili jednostavno na tlu (sa zgrčenim ili ispruženim položajem pokojnika), postoji i sahranjivanje pokojnika na leđima, sa savijenim nogama, u jamama ispod nivoa tumula¹⁴). Mada rjeđe nego inhumacija, zastupljeno je i spaljivanje, pri čemu su pepeo i kosti nekad ostavljane na samom spalištu, a ponekad stavljanje u urnu¹⁵). Od grobnih priloga javljaju se pojedinačne posude, grupe posuda ili oružje, rjeđe nakit¹⁶). No, nisu rijetki slučajevi da u samom grobu nema nikakvih darova, a da se pojedinačne posude nalaze na spalištu sa životinjskim kostima, iznad groba bliže vrhu tumula ili, pak, da darova u užem smislu u tumulu uopšte nema, ali se zato na prvobitnom tlu i u nasipu tumula nalaze brojni fragmenti (često i fine, ornamentisane) keramike — očito razbijene u toku obreda vršenih prilikom sahrane i nasipanja tumula.

2. Isto tako značajnu raznovrsnost pokazuje i tipologija pokretnog arheološkog materijala. Bronzani bodeži idu od starih, pravih triangularnih formi (Belotić), preko izduženih (iz glasinačkih grobova), pa do onih sa punom metalnom drškom (izvor Cetine, neobjavljeno). Bojne sjekire-čekići su takođe različitih tipova¹⁷), a njima se pridružuju i ovalni, bušeni kameni mlatovi, koji još nisu dovoljno analizirani, kao ni kremene strelice i nožići¹⁸).

3. Posebno mi se interesantnim čini raznolikost u oblicima i ornamentici keramičkih nalaza u tumulima ranog bronzanog doba ove oblasti. Prema sadašnjem stanju istraženosti ističu se, grubo uzeto, dvije osnovne grupe. Jednu čini neornamentisana keramika sa svojim karakterističnim formama posuda, te oblicima i položajem drški, rasprostranjena u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni (Marko-

vica-Negrišori, Belotić-Bela Crkva, Priboj, Gosinja, Županovići). Drugu grupu sačinjava keramika bogato ukrašena trakama, trouglima i drugim različito kombinovanim motivima u tehnici udubljenih linija i okruglih ili trokutastih uboda, žigosanih trouglova itd., koja takođe ima svoje karakteristične forme pehara, šolja i zdjela. Prva grupa je, kao što vidimo, vezana prvenstveno za uži region istočno i zapadno od Drine, a njene analogije upućuju pretežno na istok i sjever, prema Pomoravlju i Podunavlju (veze sa Bubanj-Hum III, Glina III, Schneckenberg, Perjamos i drugim grupama kasnog eneolita i ranog bronzanog doba¹⁹). Druga grupa je, bar zasad, koncentrisana u zapadnim i južnim dijelovima ove oblasti (srednja Dalmacija, Hercegovina). Ona pokazuje određeni afinitet prema nekim grupama Podunavlja i istočnoalpske oblasti (Vučedol — Ljubljansko Barje)²⁰, ali i sa pojavama na Apeninskom poluotoku²¹). Osim toga, i u srednjoj Dalmaciji i u Hercegovini paralelno s keramikom ove grupe pojavljuje se (ponekad i u istom tumulu) i keramika ukrašena otiskom tekstilne vrpce²²), kakva zasad nije poznata iz zapadne Srbije, pa ni iz istočne Bosne²³).

Iz ovoga bi se — bar na osnovu sadašnjeg stanja istraženosti — mogao izvući zaključak da obje grupe imaju svoje uže areale rasprostiranja u kojima predstavljaju dominantnu pojavu, pri čemu druga grupa (keramika ornamentisana u tehnici dubokih ureza i uboda) kao **sporadična pojava** pokriva i areal rasprostiranja prve grupe.

Ako se sada vratimo na konstataciju učinjenu na početku ovog izlaganja (da kultura ranog bronzanog doba ove oblasti predstavlja izraz ekspanzije nove, indoevropske populacije), pojavljuje se i mogućnost različitog tumačenja ovih pojava. Između više hipoteza najprimamljivija izgleda ona da postojanje ovih dvaju (odnosno triju, ako kao posebnu uzmemo i »Schur« —, odnosno »Litzen-keramiku) keramičkih grupa označava prodor u ovu oblast **različitih** etničkih grupacija indoevropskog porijekla, koje se zatim, u procesu naseljavanja i stabilizacije, lokalno pomijeraju, potiskujući jedna drugu i miješajući se međusobno u većoj ili manjoj mjeri. Druga, takođe interesantna hipoteza jeste da ove dvije (ili tri) osnovne keramičke grupe pripadaju **raznim fazama** jednog dužeg razvojnog procesa koji bi obuhvatio kraj eneolita i rano bronzano doba u srednjoevropskom smislu (Br. A-1 i A-2) — drugim riječima, gotovo čitavu prvu polovinu drugog milenija st. e. Naravno, ove se dvije hipoteze međusobno ne isključuju. Mi upravo i moramo pretpostaviti jedan duži period vrlo živih etničkih pokreta i miješanja koji je prethodio stabilizaciji koja nastaje sredinom drugog milenija kada počinje srednje bronzano doba u ovoj oblasti.

Bilo bi veoma važno ustanoviti porijeklo, kao i redoslijed i pravce kretanja i širenja ovih grupa u našoj oblasti, čime bi se približili istorijskoj rekonstrukciji ovog izuzetno značajnog perioda praistorije naših krajeva. Naravno, zasad je to teško izvodljivo, jer je ukupna količina raspoložive građe i podataka još nedovoljna da

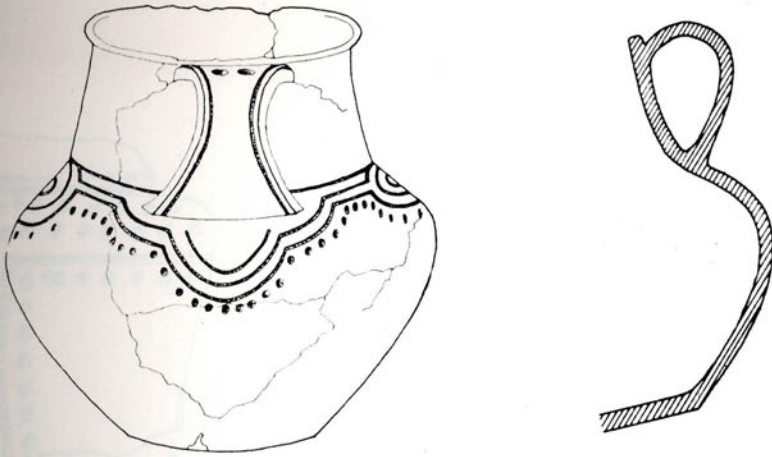
pouzdanije utvrdimo relativno-hronološki odnos svih ovih pojava i u pojedinim regionima i u ovoj oblasti kao cjelini. Osim toga, radi se o građi koja potiče iz samo jedne vrste arheoloških nalazišta — iz grobova, dok su naselja gotovo potpuno neispitana, zbog čega je i naše poznavanje stvarnog razvoja u periodu koji nas interesuje veoma jednostrano.

Biće, prema tome, potrebno uložiti još dosta napora i vremena u fundamentalna istraživanja i tumula i, posebno, naselja koja će, sigurno, dati i daleko širi repertoar keramičkih oblika i mogućnost pouzdanijeg determinisanja određenih kulturnih grupa ranog bronzanog doba ove oblasti i utvrđivanja njihovih međusobnih odnosa, porijekla, pravaca kretanja kao i uloge pojedinih od ovih grupa u procesu indoeuropeizacije naših krajeva.

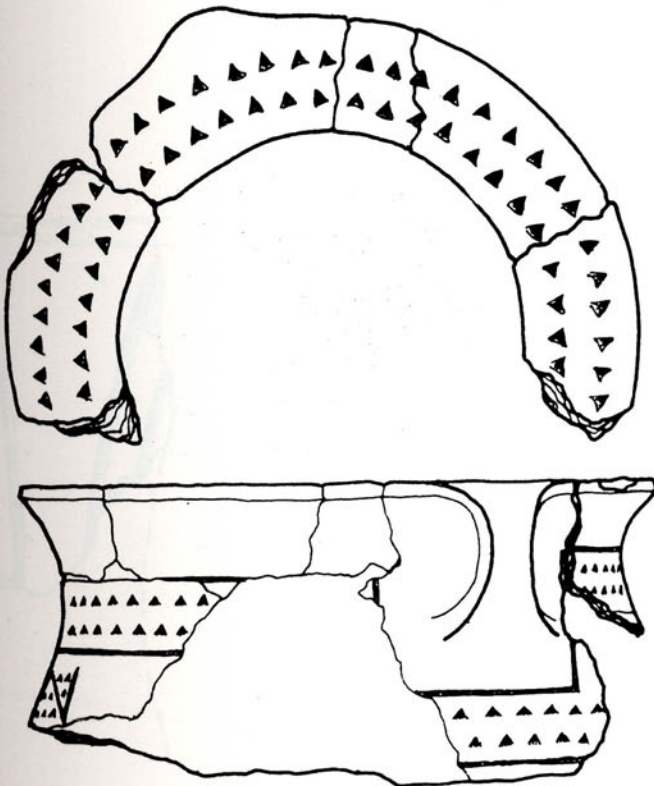
NAPOMENE:

1. M. i D. Garašanin, O problemu ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) NS, Arheologija, sv. XIII (1958), str. 3 i d.
2. Nav. djelo, str. 8—9.
3. F. Fiala u GZM VII (1895), str. 553 i GZM VIII (1896), str. 352—353 (Gosinja) i GZM IX (1897), str. 603 (Županović); up. i B. Čović u GZM NS, Arheologija, sv. XVIII (1963), str. 42—43; isti u Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, str. 91.
4. Up. M. i D. Garašanin u GZM NS, Arheologija, sv. XIII (1958), str. 8, sl. 1 (2, 3) i str. 8—9 sa navedenom starijom literaturom.
5. I. Marović, Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXI, 1959, sl. 5, T. VI, 6.
6. A. Benac, Studien zur Stein-u. Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, 42. Bericht der RGK, 1961, S. 140—141, Taf. 32, 3, 6; Taf. 35, 3 (Kotorac).
7. Up. I. Marković, nav. djelo sl. 3.
8. B. Čović, Novi podaci o praistorijskóm naselju »Gradac« kod Kotorca, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II, 1966, str. 13—14.
9. Up. I. Marović, nav. djelo, sl. 2, 3, T. VI, 1—4. Isti takvi primjerci konstatovati su i u dva tumula iz Ljubomira kod Trebinja (neobjavljeno).
10. D. Garašanin, Miscellanea Illyrica III, Zbornik Narodnog muzeja Beograd sv. V, 1967, str. 41, Sl. 8 i 9.
11. M. i D. Garašanin, nav. djelo, str. 8, sl. 1 (3).
12. M. Garašanin, Neolithikum u. Bronzezeit in Serbien n. Makedonien, 39. Bericht der RGK, 1958, S. 105; A. Benac, nav. djelo, S. 159 ff.; M. Garašanin, Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba, GMZ NS, Arheologija XV/XVI, 1960—1961, str. 21 i d.
13. Up. B. Čović, u GMZ NS, Arheologija XVIII, 1936, str. 46, napomene 28—31.
14. Takav primjer konstatovan je u tumulu XI u Ljubomiru kod Trebinja (iskopavanje 1969, neobjavljeno).

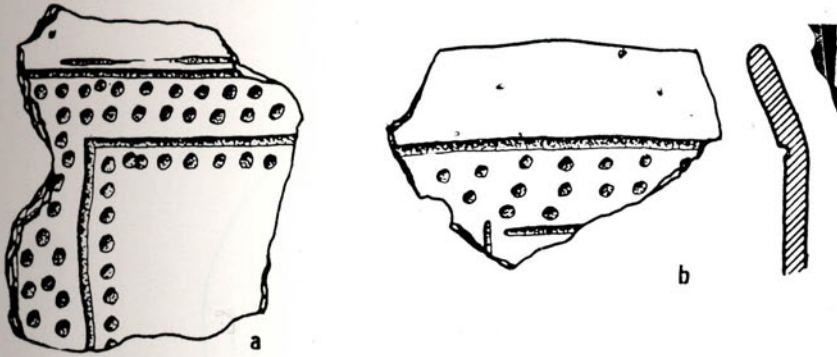
15. M. Garašanin, Neolithikum u. Bronzezeit... S. 90—95.
16. Nakit je, koliko mi je poznato, nađen do sada samo u tumulima oko rijeke Cetine (iskopavanja. I. Marovića, neobjavljeno).
17. Najstariji, bar u tipološkom smislu, bili bi primjerci iz zapadne Srbije (Markovića i Robaje — up. M. i D. Garašanin, nav. djelo, str. 8—12); ostali poznati primjerci — sa glasićačkog područja (Kovačev Do i Vrlazje) i iz Ljubomira (tumulus VIII, neobjavljen) pripadaju već razvijenim formama kasnog eneolita i ranog bronzanog doba.
18. Glasinac I, str. 8 i 9, T. II, 1 i 7; bušeni kameni mlat (buzdovan) iz tumula IX u Vrlazju (GMZ VI, 1894, str. 723—724) mogao bi da pripada nekoj fazi starijoj od tumula sa bronzanim bodežima i kamenim bojnim sjekirama glasićačkog područja.
19. M. Garašanin, Neolithikum u. Bronzezeit... S. 89—95, S. 103—106.
20. A. Benac, nav. djelo, S. 140 ff.; P. Korošec, Neka pitanja oko eneolita Dalmacije, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962.
21. Pored određene bliskosti ornamentike traka ispunjenih ubodima (premda u drugim kombinacijama) između ove naše grupe i »apeninske« kulture ranog i srednjeg bronzanog doba u Italiji, značajne nove podatke dala su najnovija iskopavanja lokaliteta Laterza u Apuliji (F. Biancofiore, La necropoli eneolitica di Laterza, Roma 1967, Fig. 32 — pehar koji i po obliku i po ornamentici sasvim ulazi u tipologiju ove grupe).
22. A. Benac, nav. djelo, S. 154; Ljubomir, tumulus XI (iskopavanje 1969, neobjavljeno).
23. Izuzetak su dva fragmenta koji ulaze u krug »Letzen-keramike« iz stratum I Gornje Tuzle (up. GMZ NS, Arheologija, XV/XVI, 1960—61, T. XV, 8.

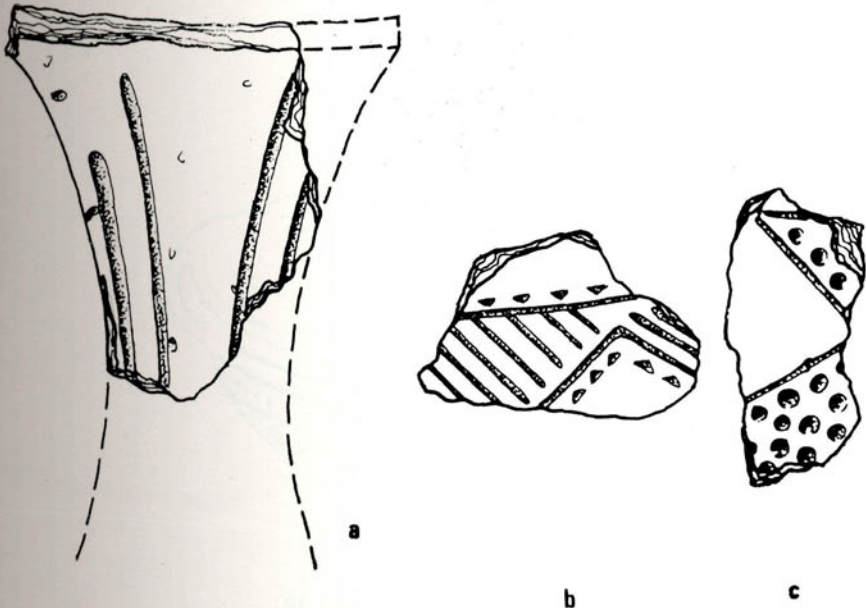
Sl. 1 — Vrtanjak, tumulus I

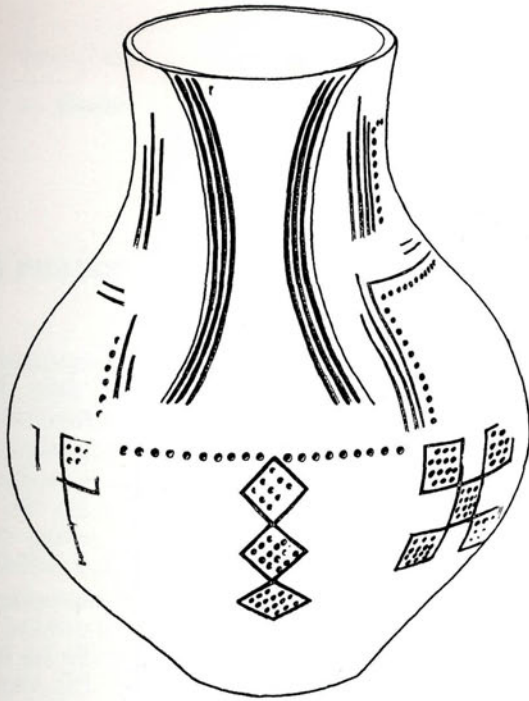
Sl. 2 — Rusanovići, tumulus XXVI (1894)

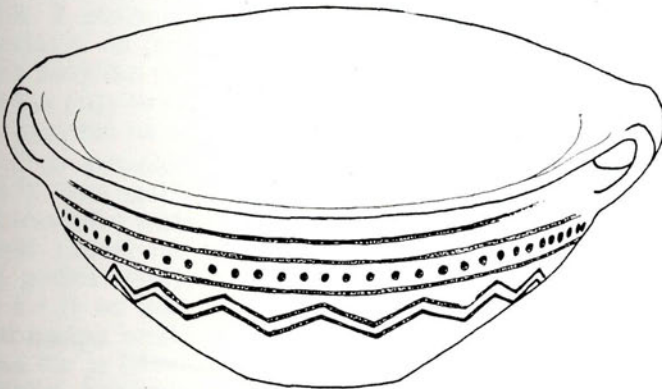
Sl. 3 a, b — Vrlazje, tumulus II

Sl. 4 a, b, c — Ljubomir, tumulus XI

Sl. 5 — Anište, tumulus I, spalište
(po D. Garašanin)

Sl. 6 — Anište, tumulus I, spalište
(po D. Garašanin)